

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Druki bibliofilskie nicejskiej Oficyny Tyszkiewiczów w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu

Author: Agnieszka Kotwica

Citation style: Kotwica Agnieszka. (2015). Druki bibliofilskie nicejskiej Oficyny Tyszkiewiczów w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. W: A. Tokarska (red.), "Z życia książki : ochrona i konserwacja zbiorów bibliotecznych oraz konteksty : prace dedykowane profesorowi Leonardowi Ogiermanowi" (S. 231-246). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Agnieszka Kotwica

Druki bibliofilskie nicejskiej Oficyny Tyszkiewiczów w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu

Dzieje bibliofilstwa sięgają starożytności, lecz rozkwit zainteresowań i technik zdobniczych nastąpił znacznie później. Wszelkie przejawy bibliofilstwa związane były zwykle z osobą panującego możnowładcy. W wielu krajach powstawały księgi luksusowe, oprawiane na specjalne zamówienia kolekcjonerów¹. Druki bibliofilskie, jako specyficzna forma uwielbienia dla książki, początkowo przygotowywane były w postaci druków o charakterze okolicznościowym, upamiętniających ważne wydarzenia związane z dziejami kraju lub rodu. Pierwsze tego typu druki inicjowane były przez towarzystwa miłośników i przyjaciół książki, z czasem jednak to oficyny drukarskie zaczęły samodzielnie wydawać takie teksty, projektując coraz to nowsze rozwiązania graficzne i edytorskie.

Z formalnego punktu widzenia druki bibliofilskie to najczęściej wydawnictwa zwarte o objętości do 48 stron, oprawione w kartonową lub papierową okładkę. Nadrzędnym celem ich powstawania są walory artystyczne oraz unikatowy charakter. Wydawane niskonakładowo, często numerowane, na ręcznie czerpanym papierze, stanowią godne kolekcjonowania przykłady sztuki edytorskiej.

Samo pojęcie bibliofilstwa, czyli miłośnictwa, znawstwa i zbieractwa książek, przedstawione zostało pierwszy raz w traktacie *Philobiblon* napisanym przez angielskiego zbieracza rękopisów Richarda Aungerville'a, zwanego Richardem de Bury (1281—1345), który został uznany za ojca bibliofilstwa². Praca jego stanowi hymn na cześć książki. Zawiera wskazówki, jak się z nią obchodzić, jak o nią dbać; wychwala jej zalety, traktuje o pożytkach wynikających z czytania.

¹ S. Dahl: *Dzieje książki*. Tłum. E. Garbacik, T. Zapiór, H. Devechy. Wrocław 1965, s. 160—162.

² D. Trawińska-Słabęcka: *Bibliofilstwo: z dziejów sztuki wydawniczo-edytorskiej*. Jelenia Góra 1994, s. 15.

Wśród zbiorów bibliotecznych te najcenniejsze zajmują szczególne miejsce. Cimelia (gr. *keimelia* l. mn. od *keimelion* — nieruchomość; kosztowności; skarb; klejnot)³ zawsze były przedmiotem szczególnej troski bibliotekarzy i bibliofilów. Włączane do tej grupy zbiorów obiekty wymagają wyjątkowego podejścia w zakresie gromadzenia, opracowania, przechowywania i udostępniania. Książki będące przedmiotem pasji bibliofilskiej często drukowane są na cennych i kosztownych, ręcznie czerpanych papierach, ilustrowane oryginalnymi sztychami (np. drzeworytami lub miedziorytami) i oprawione w piękne, artystyczne oprawy introligatorskie.

Jak podkreśla Wojciech Kaczorowski, kustosz Muzeum Sztuki Książki we Wrocławiu:

Druki powstałe przed rokiem 1939 gromadzone są zarówno dla ich atrakcyjności, jak i dla udokumentowania rangi i znaczenia miłośnictwa sztuki edytorskiej, zwłaszcza w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Animatorzy ruchu bibliofilskiego tego czasu — członkowie polskich towarzystw bibliofilskich — to postacie, z których wiele zapisało się w sposób trwały w dziejach kultury i literatury polskiej. [...] Same towarzystwa miały charakter raczej elitarny, skupiając w swoich szeregach kilkuset członków. To jednak ich staraniem ukazywały się wzorowo wydane czasopisma bibliofilskie („Ekslibris” — założone przez Franciszka K. Biesiadeckiego, wydawane od 1917 do 1929 r. początkowo we Lwowie, później w Krakowie; „Silva Rerum” — czasopismo krakowskie, ukazujące się z przerwami w latach 1925—1939), ich nakładem powstawały wspaniałe publikacje bibliofilskie i — przede wszystkim — dzięki ich staraniom i działalności polskie bibliofilstwo zyskało wymiar międzynarodowy⁴.

Wśród dokumentów przechowywanych w Dziale Przechowywania i Udostępniania Nowych Druków Zwartych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu można znaleźć m.in. kolekcję druków bibliofilskich Oficyny Maryli i Samuela Tyszkiewiczów. Analizując księgozbiór rzadki, stanowiący przykład pasji bibliofilskiej typografa, należałoby przybliżyć jego sylwetkę. Samuel Fryderyk Tyszkiewicz, herbu Leliwa, urodził się 1 stycznia 1889 roku w Warszawie, zmarł 12 lipca 1954 roku w Castel d’ Aiano we Włoszech. W Warszawie uzyskał świadectwo maturalne, ukończywszy 7-klasową Szkołę Główną Handlową i Gimnazjum Zgromadzenia Kupców. Następnie uzyskał

³ *Cymelia, cimelia*. W: *Słownik wyrazów obcojęzycznych Władysława Kopalińskiego* [online]. <http://www.sloownik-online.pl/kopaliński/016732B069644728412565B7000C43DD.php> [dostęp: 29.07.2013].

⁴ W. Kaczorowski: *Polskie druki bibliofilskie: broszury i druki ulotne*. Wrocław 1996, s. 5—6.

dypłom średniej zawodowej szkoły elektrycznej w Paryżu. Po wybuchu I wojny światowej powrócił do Warszawy, skąd dość szybko został wywieziony do Kijowa. Za zasługi wojenne 13 listopada 1923 roku Francuzi odznaczyli Tyszkiewicza Legią Honorową. Dzięki gratyfikacji finansowej towarzyszącej temu wydarzeniu przyszedł typograf wyruszył w 4-tygodniową wyprawę do Włoch. Tam też najprawdopodobniej zrodził się pomysł utworzenia ręcznej tłoczni⁵.

W 1926 roku Tyszkiewicz na stałe zamieszkał we Włoszech, gdzie nabył staroświecką ręczną prasę i garnitur czcionek starofrancuskich *Nicolas Cochin*. Debiut typograficzny oficyny przypadł na rok 1928. Na pytanie, dlaczego powstała ona we Florencji, Tyszkiewicz odpowiadał:

dlatego, iż nas tu przeznaczenie przygnało, ukryte w głębi duszy, by osiąść w tym najpiękniejszym z najpiękniejszych miast, tam gdzie ongi palec Boży tknął w życiodajną ziemię, budząc dla całego świata twórczego ducha we wszystkich dziedzinach⁶.

Pierwsza florencka siedziba oficyny mieściła się przy Piazza d'Azeglio, pod nr. 20. Tam też została wydana pierwsza publikacja. Był to *Hymn św. Franciszka z Asyżu*. „Jako artysta Samuel Tyszkiewicz był samoukiem. Korzystał przy tym z opracowań poświęconych sztuce drukarskiej w serii *Collection Roret* (wydawca Edgar Malfère, Paryż), uczynnie podsunętych mu przez Józefa Andrzeja Teslara⁷.

Jak wspomina po latach Maryla Tyszkiewiczowa⁸: „pierwsze próby drukarskie rozpoczęto w 1926 roku. Dokonywane one były małą ilością czcionek. Z braku prasy drukarskiej pierwsze odbitki *Hymnu św. Franciszka* wykonane zostały walcem⁹”.

Najstarsza wśród druków zespołu ossolińskich tyszkiewiczianów jest publikacja Józefa Łobodowskiego, zatytułowana *Z dymem pożarów* (sygn. 704.304 cim.)¹⁰. Wydana została w 1941 roku i opatrzona interesującym komentarzem odautorskim, dotyczącym okoliczności powstawania utworu.

⁵ W.J. Podgórski: *Poeci na tułaczce: w kręgu autorów Oficyny Nicejskiej Samuela Tyszkiewicza 1940—1947*. Warszawa 2002, s. 13—14.

⁶ Cyt. za: J.A. Teslar: *Tyszkiewicz i jego florencka oficyna*. W: B. Przyłuski: *Samuel Tyszkiewicz — artysta typograf*. Essex 1962, s. 24; M. Szypulski: *Magister Samuel Typographus. Rzecz o Samuelu Tyszkiewiczzu drukarzu emigracyjnym (1889—1954)*. Kraków 2004, s. 198.

⁷ W.J. Podgórski: *Poeci na tułaczce...*, s. 19.

⁸ Właśc. Maryla Astrid Neumann-Tyszkiewiczowa (1901—1961) — żona Samuela Tyszkiewicza. Pochodziła z bogatej rodziny przemysłowców łódzkich Biedermannów.

⁹ M. Szypulski: *Samuel Tyszkiewicz*. W: *Stamperia Polacca: florencka i nicejska oficyna drukarska Samuela Tyszkiewicza: Wystawa od 31 marca do 14 czerwca 2009* [katalog] Warszawa 2009, s. 5.

¹⁰ J. Łobodowski: *Z dymem pożarów*. Nicea 1941.

Wiersze zebrane w tomie *Z dymem pożarów* pisane były w jesieni 1939 roku, w zimie i na wiosnę 1940. Nieomal wszystkie powstały w Paryżu, część wydrukowałem w grudniu, styczniu i lutym w paryskich czasopismach polskich „Głosie Polskim” i „Słowie”. Formy wielu wierszy odbiegają od redakcji ówczesnie ustalonej; rękopisy w swoim czasie zostały zagubione, wobec czego musiałem tekst odtwarzać z pamięci niejednokrotnie zawodnej¹¹.

Tekst Łobodowskiego jest trzecią publikacją, po *Rozmowie z ojczyzną* wydanej w 1935 roku w Lublinie¹² i *Demonach nocy* wydanych w roku 1936¹³, która w Warszawie wyróżniona została Nagrodą Młodych Polskiej Akademii Literatury na rok 1937. To również trzecie z kolei poetyckie dzieło autora.

Oprócz krótkiej informacji od autora egzemplarz ten opatrzony jest także adnotacją wydawcy — Samuela Tyszkiewicza:

XXII-a¹⁴ publikacja oficyny florenckiej wychodzi jako druga z filii nicejskiej, po dłuższej przerwie spowodowanej rozterką, co drukować, aby nie odbiec od tradycji oficyny, a nie dać swej pracy na bezcelowe obce wydawnictwa. Program dojrzał w zimowe wieczory i w marcu zdecydowałem się wydać Poetów polskich na tułaczce, aby nie zaginęły myśli złożone i twórcze, na ulotnych kartkach, a oddające tak wiernie dramat przeżyty i losy nasze na obczyźnie¹⁵.

Publikacja złożona została antykwą i kursywą, 12- i 8-punktową wykonaną w marsylskiej odlewni czcionek Olive. Odbita *antiquo modo* na żeberkowym papierze Bouffant vergé z Delfinatu w tłoczni nicejskiej przy Boulevard de Cimez pod nr. 47. Z adnotacji wydawcy dowiadujemy się również:

Skończyłem drukować na św. Antoniego w rok po tragicznym czerwcu co nasze nadzieje rozwiął na długo, przeznaczając imienne dla Przyjaciół-Bibliofilów 125 egzemplarzy liczbowanych słownie w tłoczni dla rodaków na obczyźnie oraz 200 egzemplarzy bez inicjałów czerwonych, liczbowanych ręcznie do wyłącznej dyspozycji Autora¹⁶.

Ossoliński egzemplarz posiada nr 13. Oprawa pergaminowa, autograf wydawcy i artystyczna, linorytowa, dwubarwna, biało-czerwona wyklejka nadają wyjątkowości całej publikacji.

¹¹ Ibidem, s. 109.

¹² Brak tej pozycji w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

¹³ Brak tej pozycji w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

¹⁴ Numeracja oryginalna przejęta z publikacji.

¹⁵ J. Łobodowski: *Z dymem...*, s. 108—109.

¹⁶ Ibidem, s. 109.

Interesujące dla badacza sztuki książki mogą być również informacje skierowane do wiadomości „Przyjaciół-Bibliofilów”:

Podaję, że po *Plastrze Miodu* Józefa Andrzeja Teslara¹⁷ w podanym w czerwcu 1937 roku jako XVII-a publikacja Oficyny, wydrukowałem w 1938 r. historie weneckie prof. Mikołaja Ottokara pt. *Venezia*, jako na XVII i przygotowałem w maju 1939 r. próbne 50 egzemplarzy *Przewodnika po Włoszech dla wycieczek* niewykorzystanego na razie z powodu wypadków dziejowych. Nr XXI Kazimierza Wierzyńskiego *Barbakan Warszawski* był pierwszym wydawnictwem filii nicejskiej, a wraz z niniejszym XXII ukazuje się XXIII publikacja *Dni tułaczki* Jana Gozdawy (wiersze krótkie, śr. 48 iluminatura błękitna). W przygotowaniu książeczka do nabożeństwa dla Emigracji pod auspicjami Jego Eminencji X Kardynała pt. *Pójdźmy za nim*¹⁸.

Kolejne równie interesujące przykłady tomików wierszy to wydana w 1942 roku *Zbuntowana wolność* (sygn. 632.533 cim.)¹⁹ oraz opublikowany w 1944 roku *Wrzesień* (sygn. 704.305 cim.)²⁰ autorstwa Juliana Dobrowolskiego. *Zbuntowana wolność* to XXIX publikacja oficyny florenckiej, wychodząca jako IX w filii nicejskiej. Jak pisze sam Tyszkiewicz, wychodzi ona: „w niespokojnym czasie zbuntowanej wolności, czwartej jesieni wojennej. Służąca nadal Poetom-tułaczom wg programu przesiąknięta jest obawą o dalszą możliwość spokojnego jej wypełniania”²¹. Tekst złożony został przez Janinę Śliwińską antyką 12-punktową. Odbity został podobnie jak poprzednia publikacja tego autora *antiquo modo* na żeberkowym papierze Bouffant vergé z Delfinatu w tłoczni nicejskiej przy Boulevard de Cimez pod nr. 47.

Druk rozpoczęto w trzecią rocznicę tragicznego września i wykonany podczas ważnych zmian ukończony w Święto Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryji Panny, aby na gwiazdkę 1942 mieć gotowy tomik. Nakład podwójny wynosi 300 egzemplarzy, tzn. 125 liczbowanych słownie w tłoczni, 25 imiennych dla Przyjaciół-Bibliofilów, 50 liczbowanych od 151—200 dla Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji i wreszcie 100 egzemplarzy liczbowanych od 201—300 dla Autora do wyłącznej dyspozycji²².

¹⁷ Brak tej pozycji w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

¹⁸ J. Łobodowski: *Z dymem...*, s. 109.

¹⁹ J. Dobrowolski: *Zbuntowana wolność*. Nicea 1942.

²⁰ J. Dobrowolski: *Wrzesień*. Nicea 1944.

²¹ Ibidem, s. 70.

²² J. Dobrowolski: *Zbuntowana...*, s. 46.

Wrocławski egzemplarz nosi nr 10 i wyposażony jest w katalog wydawnictw nicejskich z pozycjami o nrach od 21 do 30. Oprawa papierowa, wyklejka artystyczna, wysokość około 17 cm — tzw. format „szesnastka”.

Wrzesień natomiast wchodzi w skład druków wydawanych na potrzeby placówki nicejskiej 2. Korpusu Wojska Polskiego. Jest to XXXV publikacja oficyny florenckiej, a XIV w filii nicejskiej o takiej właśnie adnotacji. Jest

bohaterskim poematem o tak niedawnej przeszłości zamyka pierwszy okres egzystencji wieńcząc żalobnym wspomnieniem tragiczną utratę współpracowników XXVII wydawnictwa i znacząc do grona nicejskich pracowników książki. Dwie daty — Dwie epoki — przeddzień wyzwolenia macierzystej oficyny i coraz silniejsze nadzieje wolności filii, kończącej 4 rok istnienia i pragnącej przetrwać w pracy ostatnie burze zmagających się światów²³.

Cały tekst złożony został przez J. Śliwińską 12-punktową kursywą na zeberkowym papierze. Druk rozpoczęto po Wielkanocy 1944 roku, zakończono „w święto Nawiedzenia Najświętszej Maryji Panny — 2 lipca”²⁴. Nakład: 125 egzemplarzy liczbowanych słownie w tłoczni i 25 w kolofonie przeznaczonych dla zaprzyjaźnionych z Tyszkiewiczami bibliofilów, 100 egzemplarzy przygotowano na specjalną prośbę autora publikacji do jego wyłącznej dyspozycji. Egzemplarz ossoliński nosi nr 10 i posiada krótką drukowaną dedykację: „W sercu, które przywołało tęczę na chmurne horyzonty”²⁵. Z relacji samego autora, J. Dobrowolskiego, wynika, że tekst był przygotowywany przez blisko rok, od lutego 1943 do stycznia 1944 roku. Publikację kończy katalog nicejskich tyszkiewiczianów o numerach od 21 do 35.

*Brzozy*²⁶ Henryka Lipki (sygn. 633.829 cim.) są XXII wśród florenckich publikacji, a XII nicejską. Na stronie tytułowej widnieje dedykacja dla Stefana Żeromskiego: „O potoku gdzieś to poniósł, gdzieś to podział tamte wody...!”²⁷ oraz wyróżniona małą pomarańczową czcionką: „Mojej Żonie”. Wiersze zebrane w tomiku *Brzozy* to pierwsza publikacja autora, powstała ona w 1942 roku we Francji. O wyjątkowości bibliologicznej druku świadczą mogą liczne filigrany. Pierwszy z nich umieszczony został na stronie przedtytułowej. To kolejny tekst złożony przez J. Śliwińską antykwą, nieco mniejszą, bo 8-punktową, i „odbijany *antiquo modo* w ręcznej tłoczni, na własnym zeberkowym, czysto szmacianym papierze, z wodnym znakiem ofi-

²³ J. Dobrowolski: *Wrzesień...*, s. 70.

²⁴ Ibidem, s. 69.

²⁵ Ibidem, s. 7.

²⁶ H. Lipko: *Brzozy*. Nicea 1943.

²⁷ Ibidem, s. 2.

cyny wyrabianym w papierni Favier w Lagat, w Owerni²⁸. Druk ukończono w 113. rocznicę wybuchu powstania listopadowego. Nakład identyczny jak w przypadku innych prac tej oficyny — 125 egzemplarzy liczbowanych słownie oraz 25 numerowanych w kolofonie dla przyjaciół bibliofilów. Badany egzemplarz nosi nr 13, opatrzony jest autografem typografa. Wyklejka artystyczna ze znakiem oficyny — odbita z klocka drzeworytniczego. Oprawa papierowo-kartonowa, zabezpieczona kartonowym pudełkiem.

Jedyną publikacją autorstwa kobiety w zachowanym zbiorze są *Plamy na Słońcu*²⁹ Saby Staszyńskiej z ilustracjami Witolda Contiego. Jest to kolejny tytuł wydany dla placówki nicejskiej 2. Korpusu Wojska Polskiego. Jak pisze Tyszkiewicz w krótkim tekście wprowadzającym:

okres, w którym powstały *Plamy na Słońcu* jest okresem traumy dla malarzy i grafików, za duży brak papieru i materiałów malarskich, jak i trudności techniczne były przyczyną, że podjąłem się pracy iście benedyktyńskiej. Wykonałem ręcznie przeszło 2 tys. akwarel i szkiców w ciągu 4 miesięcy. Praca ta jest pierwszą z serii projektów, które będzie realizować Witold Conti³⁰.

O kunszcie i wyjątkowości pracy Tyszkiewicza świadczyć mogą nie tylko akwarele, ale również kartonowa oprawa. Brzegi oprawy oraz grzbiec obłożone zostały skórą. Na pierwszej stronie okładki wytłoczony jest centaur z łukiem, stojący tyłem do czytelnika. Wyklejka artystyczna — płócienna, ozdobiona złoconiami. Całość utrzymana w odcieniach brązu i złota. Egzemplarz nr 15 również opatrzony jest autografem edytora.

Wzmianki na temat genezy powstania dzieła stanowią znaczący wkład w wiedzę z zakresu historii książki i bibliologii.

Trzymając się nadal programu służenia Poetom w tułaczce ma na celu przyłączenie do współpracy artystów — ilustratorów w szczupłym zakresie chwili obecnej. Pięknie malowane ilustracje w IX-iej (Cennini) i XI-iej publikacji (*Familles Romaine*) wykazały trudną, ale jedyną możliwą drogę do małego nakładu. Kolega malarz w krótkich słowach swego wstępu skreślił: „Poezje złożone własnoręcznie przez Autora antyką punktów 8 i odbiliśmy cały układ typograficzny i ikonograficzny na żeberkowym papierze Bouffant vergé z Delfinatu w tłoczni nicejskiej przy Boulevard de Cimez pod nr 47”. Książka została wydana na dzień 21 maja, trzecia rocznica bohaterki ostatniego wiersza w 150 egzem-

²⁸ Ibidem, s. 43.

²⁹ S. Staszyńska: *Plamy na Słońcu*. Nicea 1942.

³⁰ Ibidem, s. 31.

plarzach, z których 125 liczbowanych słownie w tłoczni i 25 imiennie przeznaczonych dla Przyjaciół³¹.

Następna w zespole ossolińskich tyszkiewiczianów jest publikacja Bogdana Hulewicza zatytułowana *Od zarania do wieczora*³² (sygn. 677.212). Wyróżnia ją filigran z napisem *Presto* oraz czerwone iluminacje. Dedykowana jest żonie i córce autora. Z informacji edytorskich w kolofonie dowiadujemy się, iż publikację tę rozpoczęto składać i tłoczyć w czerwcu 1946 roku. Zajął się tym Henryk Hasiński, który po odbiciu 5 z 8 arkuszy został zmuszony do przerywania pracy z powodu zamknięcia oficyny. Dalej Tyszkiewicz pisał tak:

Po jej powtórny uruchomieniu w kwietniu 1947 roku stanąłem do pomocy Henrykowi Hasińskiemu by pracę kontynuować, lecz po dwóch miesiącach roboty, gdy dociągnęliśmy do 11 arkusza, s. 88 ubył Hasiński tak, że zostałem w Oficynie sam jeden. Parając się z wielu trudnościami dobrnąłem do celu — ostatniego arkusza i ukończyłem po dalszych 10 miesiącach — 19 III 1940 r. wykonałem samemu robotę zecerską, tłoczenie ręcznej tłoczni, prasowanie i składanie³³.

Układ graficzny karty tytułowej i okładki był pomysłem własnym Tyszkiewicza. Tekst złożony został antykwą oraz czcionkami Olivie w rozmiarze 12 punktów. Tytuł uzupełniony Cocinx Antykwą Grand Oeil i Petit Oeil. Część graficzną wykonały Zakłady Photogravuro de l'Éclairveure w Nicei, tamże fascimile podpisu na okładkę oraz znak oficyny na karcie tytułowej projektował Bogdan Iliński. Cały nakład obejmował 200 egzemplarzy numerowanych z podpisem autora, z czego 10 numerowanych na czysto szmacianym, czerpanym papierze; oprawa kartonowa, z płótnem na grzbiecie, zabezpieczona tekturowym pudełkiem. Badany egzemplarz z autografem nosi nr 31.

Wydane w 1942 roku *Grenadierskie strofy* (sygn. 632.534 cim.) autorstwa Wojciecha Kościelskiego³⁴ dedykowane są pamięci oficerów i żołnierzy 1. Dywizji Grenadierów poległych za Polskę na ziemi francuskiej. Zbiór tekstów o charakterze patriotycznym i religijnym otwiera *Boże coś Polskę...* Publikacja ukazała się jako XXV we florenckiej oficynie jednocześnie z poprzednią, ukazującą się jako V w filii nicejskiej, mającą „ciągnąć dalej zakreślone zamierzenia służbie żołnierzy przesiąkniętych tragicznym wspomnieniem”³⁵. Publikacja jest jednocześnie hołdem dla śp. ojca autora

³¹ Ibidem, s. 30.

³² B. Hulewicz: *Od zarania do wieczora*. Nicea 1948.

³³ Ibidem, s. 231.

³⁴ W. Kościelski: *Grenadierskie strofy*. Nicea 1942.

³⁵ Ibidem, s. 38.

— Władysława Kościelskiego — poety, bibliofila i szczerego przyjaciela oficyny. Układ typograficzny jest dziełem J. Śliwińskiej. Tekst złożono antykwą 12-punktową i odbito, jak to było w zwyczaju oficyny, *antiquo modo* na żeberkowym papierze. Okładkę wykonano według wskazówek autora. Druk ukończono 23 kwietnia 1942 roku, odbito 150 egzemplarzy, z czego 12 liczbowanych słownie w tłoczni i 25 imiennych przeznaczonych dla wiernych przyjaciół. Noszący nr 10 egzemplarz podpisany został przez autora. Wyklejka artystyczna z wizerunkami herbów. Okładka papierowa.

Inną, równie interesującą publikacją mogą być *Psalmy* (sygn. 704.306 cim.) Aleksandra Janty-Połączyńskiego³⁶. Psalmami tymi modlił się autor przez 27 miesięcy niemieckiej niewoli. Napisane zostały w szpitalu wojskowym jesienią 1942 roku, a wydane w 1943 roku.

W sumie 23 psalmy układają się według każdorazowo sygnalizowanej myśli przewodniej w cykl modlitw wokół klęski, buntu, rozczarowań, niewoli, winy, wojny, przeznaczenia, ofiar nieznanymi i bezimiennymi, najwyższej żałoby, wiary, nauki porachunków, trwania, codziennej tęsknoty, ukochania ziemi, przyszłej wolności, przestrogi, odkupienia, powrotu, nocnego widzenia³⁷.

Jest to „XXXI publikacja oficyny florenckiej, a XI w filii nicejskiej, powstała w ciągu obfitego w fety lata i kończona w nerwowym napięciu październikowych dni piątego roku wojny”³⁸. Tekst został własnoręcznie złożony przez Tyszkiewicza 12-punktową kursywą z pozostawionemu mu manuskryptu, na którym autor umieścił numerację wersetów. Odbijany wspólnymi siłami z J. Śliwińską *antiquo modo*, na żeberkowym czysto szmacianym papierze z wodnym znakiem oficyny wyrobionym w papierni Favier, w Legat w Owerini.

Kończąc druk tekstu w dzień biedaczyny asyjskiego patrona zbożnych poczynań, zaś wszelkim przeszkodom na przekór o wytrwale w tym samym miejscu i w normalnym nakładzie dodane 150 egzemplarzy jako wyłączną własność autora³⁹.

Numer 132 jest, podobnie jak pozostałe, podpisany i zaopatrzone w katalog wydawnictw nicejskich numerowanych od 21 do 31. Uwagę przyciągają czerwone iluminacje i artystyczna wyklejka. Oprawa kartonowa zabezpieczona jest tekturowym pudełkiem.

³⁶ A. Janta: *Psalmy*. Nicea 1943.

³⁷ W.J. Podgórski: *Poeci na tulaczce...*, s. 182.

³⁸ A. Janta: *Psalmy...*, s. 91.

³⁹ Ibidem.

Justyfikacja podkreśla nietypowość zastosowanych rozwiązań „zgodną z patosem prozy”, a więc posłużenie się typograficznym obramowaniem kolumny tekstu o kształcie odwróconej litery „?” i wkomponowanie numeracji wersetów psalmów w boczne ramiona owej ramy; obramowanie dzięki wprowadzeniu dwu kolorów: rama czerwona, tekst czarny, daje świetny efekt kolorystyczny. Psalmi postawiły Tyszkiewiczza przed możliwością wypróbowania układu osiowego kolumny, z czego skwapliwie korzystał⁴⁰.

Kolejną w omawianym zbiorze druków jest książka *Dni przelomu* (sygn. 416.367 cim.) autorstwa Jana Gozdawy z ilustracjami Wandy Stefanowskiej, wydana w 1943 roku. Tekst napisany został w Marsylii w latach 1941—1942. Podobnie jak wiele poprzednich, złożyła go J. Śliwińska kursywą 12-punktową, 30 winiet i 4 frontispisy zaprojektowała i wykonała W. Stefanowska. Skład odbito ręcznie, na żeberkowym, czysto szmacianym papierze w zaprzyjaźnionej papierni Faver w Lagat w Owernii. Druk 300 egzemplarzy ukończony został na Wielkanoc 1943 roku w Nicei. Nakład obejmował 125 egzemplarzy liczbowanych słownie w tłoczni, 25 imiennych dla przyjaciół bibliofilów oraz 150 egzemplarzy liczbowanych od 151 do 300 do wyłącznej dyspozycji autora. Egzemplarz nr 289 z autografem wchodził w skład druków wydanych na potrzeby 2. Korpusu WP. Jest to XXX publikacja florencka, X w nicejskiej filii.

Uwagę badacza przyciąga również *O droga ziemio!* (sygn. 599.304 cim.) J.A. Teslara. Pochodząca z 1943 roku publikacja już na stronie tytułowej informuje, w jakiej oficynie została wydana. Duże czerwone logo Maryli i Samuela Tyszkiewiczów umieszczono w środkowej części karty. Tam też znajduje się krótka dedykacja: „Świetlanej przyszłości syna mego Krzysztofa Stanisława, studenta Politechniki Warszawskiej, podchorążego Wojska Polskiego i żołnierza AK poległego od kul niemieckich pod Warszawą 11 stycznia 1945 roku”. Teksty dedykowane są również innym poległym, co wnioskujemy po poszczególnych podtytułach:

- *Czarnym idę krokiem* (Stanisławowi Balińskiemu),
- *Rozmowy z Janem* (Janowi Śliwińskiemu),
- *Nasz testament*,
- *Ptaki i ciernie* (wiersze szpitalne),
- *Sny a rzeczywistość*⁴¹.

Na końcu zgodnie z tradycją umieszczono spis rzeczy, kolofon i justyfikację⁴² oraz katalog oficyny.

⁴⁰ W.J. Podgórski: *Poeci na tulaczce...*, s. 184.

⁴¹ Nie wszystkie tytuły były uzupełniane nazwiskami osób, którym dedykowano teksty.

⁴² W.J. Podgórski: *Poeci na tulaczce...*, s. 184.

Edytor informuje czytelnika nie tylko o okolicznościach powstania dzieła, wyjaśnia również, dlaczego przerwano produkcję wydawniczą w oficynie.

XXXIX publikacja oficyny florenckiej wychodzi nadal w filii nicejskiej kontynuując wydawnictwo poetów na tułaczce pomimo zakończonych już prawie od roku działań wojennych. Ten XXIV z kolei druk w katalogu nicejskim wykonany został dla przyjaciela powracającego po raz czwarty do spisu naszych publikacji, ale tym razem w tragicznym okrzyku żałoby i tęsknoty. Przydługi zastój w ukazywaniu się naszych wydawnictw tłumaczy się zasadniczymi zmianami w życiu Oficyny i chęcią utrzymania obydwóch naszych warsztatów pracy. W złożeniu tekstu antykwą pkt. 12 wzięli udział ochotniczo: p. Irena Raymond (str. 8—26) i por. Feliks Radomski (str. 39—70). Odbiliśmy *antiquo modo* na żeberkowym papierze Bouffant véрге z Delphinatu w ręcznej naszej tłoczni przeniesionej z Cimez do Chateau Chambrun w Nicei. Druk ukończono na św. Józefa, 19 marca. Nakład obejmuje jak zwykle 125 egzemplarzy liczbowanych słownie w tłoczni oraz 25 imiennych w kolofonie dla Przyjaciół-Bibliofilów⁴³.

Egzemplarz 95. z autografem Tyszkiewicza i artystyczną drzeworytową wyklejką przekazany został w darze przez Bibliotekarzy Polskich w Londynie POSK. O losie książki dowiadujemy się z pieczęci umieszczonej na stronie redakcyjnej. Układ typograficzny karty tytułowej swą stylistyką nawiązuje do starych druków. W górnej części wszystkich kart z tekstem właściwym znajduje się ozdobnik — granatowa listwa z wzorem geometrycznym. Całość jest utrzymana w granatowo-białej stylistyce. Oprawa kartonowa, biała, grzbiet i blok książki w górnej części zabarwiony na niebiesko. Plecioną zakładką w tym samym odcieniu. Druk obłożony papierową okładką w odcieniu bładoniebieskim.

Razowy epos — zbiór poezji Jana Brzękowskiego (sygn. 250.264 cim.)⁴⁴ to kolejny druk bibliofilski wydany u Tyszkiewiczów w roku 1946. Nakład niewielki: 125 + 25 numerowanych słownie egzemplarzy, 118 z autografem wydawcy. Artystyczna linorytowa wyklejka. Oprawa kartonowa, okładka papierowa. Książka zabezpieczona tekturowym pudełkiem.

Wśród badanych tyszkiewiczianów można znaleźć również te wydane we Florencji. W Dziale Przechowywania i Udostępniania Nowych Druków Zwartych Ossolineum zgromadzono zaledwie trzy takie dokumenty. Najstarszy z nich, opublikowany w 1926 roku, autorstwa żony typografa — Maryli Neumann-Tyszkiewiczowej, nosi tytuł *Bernardo Rossellino* (sygn. 182.001

⁴³ A. Janta: *Psalmi...*, s. 83.

⁴⁴ J. Brzękowski: *Razowy epos*. Nicea 1946.

II cim.). Ta dwubarwna monografia, poświęcona rzeźbiarzowi i architektowi włoskiemu, zawiera 32 tablice wykonane metodą światłodruku.

Artysta — typograf drukował po polsku, włosku, angielsku, francusku i łacinie w rozmaitych formach poczynając od *in plano*, a na *in 32°* kończąc. Sam pisał, tłumaczył, zdobił, układał czcionki i kolofony, oprawiał w rozmaity materiał: pergamin, papier, płótno, tkaninę. Stosował rozmaite ozdobniki, winiety, wyklejki, akwarele, drzeworyty, linoryty, miedzioryty, światłodruki, które często wykonywał sam, harmonizując je w sposób doskonały z opracowaniem graficznym⁴⁵.

Wszystkie zdjęcia zostały wykonane na specjalne zamówienie przez florencką firmę Braci Alinian. Tekst uzupełniały plany i licznie zgromadzone dokumenty historyczne. Uwagę zwraca duży format — tzw. czwórka i pergaminowa oprawa wzmocniona okuciami z blachy miedzianej. Na grzbiecie cztery zwięzy. Stylistyka całości nawiązuje do dawnej książki. Każdą stronę rozpoczynają czerwone iluminacje. Książka wyposażona jest w spis rzeczy i indeks osobowy, bibliografię w układzie chronologicznym oraz spis ilustracji, głównie drzeworytów i litografii, z podaniem formatu i wielkości.

Kolejna w tym zbiorze jest *Fiorenza* (sygn. 174.020 cim.) autorstwa Stanisława Tyszkiewicza, wydana w 1928 roku. Na stronie redakcyjnej, przypominającej bliźniaczo kartę tytułową, widnieje nazwisko: Tadeusz Cieślowski syn, oraz tytuł: *Dawne Miasta: Warszawa* i znak graficzny artysty. Na karcie tytułowej układ podobny, z czerwonym logo ze znakami **I** oraz **O A**. Na stronie redakcyjnej umieszczony został filigran przedstawiający wilczycę karmiącą młode, Romulusa i Remusa, z napisem „Rome”. Na papierze wyraźnie zaznaczone są elementy sita. Interesująca jest również dedykacja:

Dwóch nas tę powieść florencką Wam Zosiu i Maryło serdecznem kochaniem tworzyło; jeden cierpliwie rylcem widzenie swe utrwała, drugi przy kaszcie w wieczornej rozmowie dzwonoń szukał przebrzmiałych dawno ech; powstał więc dwugłos w zgodem długiem zgraniu dla Was, spółpracy towarzyszyli wiersze, inspiratorzy, radość wszelakich trudów⁴⁶.

Pod dedykacją znajduje się filigran: w prostokątnej ramce napis „Made in Italy”. Obszerny opis przybliży okoliczności powstania edycji:

Książka niniejsza własnoręcznie przez autora złożona czcionką Nicolas Cochin punktów 16 i 12, odbita ręcznie *antiquo modo* we włas-

⁴⁵ M. Szypulski: *Samuel Tyszkiewicz*. W: *Stamperia Polacca...*, s. 8.

⁴⁶ S. Tyszkiewicz: *Fiorenza*. Florencja 1928.

nej tłoczni florenckiej przy placu D'Azeglio No 20, na ręcznie czerpanym papierze, czysto szmacianym żeberkowym w papierni P. Milani we Fabriano (Umbria). Zawiera 12 oryginalnych podpisanych drzeworytów Tadeusza Cieślewskiego syna, przezeń i przez Zofię Cieślewską własnoręcznie odbijanych dla 25 egzemplarzy tej książki, liczbowanych słownie i podpisanych przez autorów. Układ graficzny książki, linoryty wyklejek wzorowane na mozaikach marmurowych pawimentu z XII w. we florenckim baptysterium, jak również drzeworyty kart tytułowych, będące znakami drukarskimi ksylografie florenckiej Oficyny są prace Maryli Tyszkiewiczowej. Egzemplarze są iluminowane cynobrem i oprawione w pergamin przez autora. Druk ukończono w dzień św. Tadeusza czyli 28 października Roku Pańskiego 1928 [...]. Cykl Dawnych Miast Tadeusza Cieślewskiego syna rozpoczyna teka drzeworytu pod tym tytułem, własnoręcznie przez niego składana, odbita i wydana w 25 egzemplarzach. Tekę Dawne Miasta posiadają Tadeusz i Józefa Cieślewscy, Ludwik i Bogna Grabowskcy, Władysław Skoczylas, Zygmunt Łazarski, Kazimierz Nowicki, Jakub Mortkowicz, Stanisław Kuman, Leopold Welisz, Janina Kurowska, Stefan Białas, Muzeum Narodowe, Towarzystwo Artystów Bibliofilów Szkół Sztuk Pięknych, Związek Polskich Artystów Grafików w Warszawie, Jan Berk w Zamościu, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Stanisław Piotr Koczorowski w Paryżu oraz Samuel i Maryla Tyszkiewiczowie we Florencji⁴⁷.

Egzemplarz nr 13 opatrzony został autografem Samuela F. Tyszkiewicza. Wyklejka linorytowa, liczne winiety są dziełem Maryli Tyszkiewiczowej. Oprawa jest w całości pergaminowa, na grzbiecie 4 zwięzy. Na pierwszej stronie oprawy wytłoczona lilia w ramce. Książka ukazała się w niewielkim nakładzie 135 egzemplarzy + 25 numerowanych słownie i podpisanych przez T. Cieślewskiego syna i Samuela Tyszkiewicza. Dokument przechowywany jest w tekturowym pudełku i owinięty dodatkowo w papier.

Ostatnią z kolekcji florenckich dzieł jest publikacja zatytułowana *Devant la colonne de Mickiewicz Paris 1929* autorstwa J.A. Teslara (sygn. 305.112 cim.), w całości wydana w języku francuskim. Oprawa jest papierowa, szaroniebieska. Całość numerowana, wydana na papierze czerpanym. Na ostatniej stronie druku znajduje się filigran przedstawiający znak graficzny oficyny. W tekście zastosowano czerwone iluminacje nagłówków. Jest to 46. egzemplarz tej publikacji numerowany ręcznie i podpisany przez drukarza. Nakład spory jak na tę oficynę — 500 egzemplarzy — wzbogacony został o drzeworyt Franciszka Prochaski.

⁴⁷ Ibidem, s. 53.

Analizując zgromadzony w Dziale Przechowywania i Udostępniania Nowych Druków Zwartych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu księgozbiór tyszkiewiczianów, dochodzimy do spójnych wniosków. Wszystkie druki wydane starannie pod względem edytorskim cechuje dbałość o szczegóły artystyczne. Licznie stosowane ozdobniki i iluminacje (czerwone i niebieskie) oraz jakość winięt, grafik i akwarel przyciągają nie tylko uwagę badacza. Publikacje wyjątkowe, sporządzane dla przyjaciół bibliofilów są ręcznie numerowane i opatrzone autografem wydawcy lub autora. Tylko nieliczne w omawianym zbiorze książki posiadają filigrany. Każdy z nich ma inny kształt i rozmiar, jest dostosowany tematycznie i stylistycznie do tłoczonego wydawnictwa. Tyszkiewicz bardzo dbał o informacje o charakterze bibliologicznym i bibliofilskim. Wszystkie książki wydane w filii nicejskiej posiadają krótsze lub dłuższe informacje na temat okoliczności wydania utworu, wraz z pełną datą wydania (dzień i miesiąc), najczęściej przypadającą w rocznicę ważnego w dziejach wydarzenia lub święto kościelne. Czasem pojawiają się informacje o trudnościach wydawniczych związanych z brakiem materiałów lub o trudnościach kadrowych oraz o zapowiedziach książkowych lub książkach już wydanych, zawsze jednak adresowanych do zaprzyjaźnionych z wydawcą bibliofilów.

Kolekcja dedykowana poetom tułaczom liczy łącznie 11 egzemplarzy⁴⁸ utrzymanych w podobnej stylistyce. Wiele z nich na kartach tytułowych ma umieszczony znak graficzny oficyny występujący w dwóch wariantach. Inicjały umieszczone w środku znaku ST oraz M i ST obrazują zmiany reorganizacyjne w przedsiębiorstwie. Wraz z Tyszkiewiczem druki składała również J. Śliwińska, co edytor zawsze podkreślał. Gościnnie pomocą służyli przyjaciele typografa: H. Hasiński, I. Raymond i por. F. Radomski. Do produkcji dzieł z bogatą ikonografią zatrudniani byli artyści, graficy i malarze. Wiele ilustracji techniką drzeworytniczą i litograficzną stworzyła żona — Maryla Tyszkiewiczowa. Z oficyną współpracowali również T. Cieślowski syn, W. Conti⁴⁹, F. Prochaska czy B. Iliński. Wszystkie egzemplarze posiadają artystyczne wyklejki.

Każda publikacja oficyny posiada również podwójną bądź potrójną numerację. Cyframi rzymskimi oznaczano liczbę wskazującą kolejny numer publikacji wydanej w oficynie florenckiej oraz w filii nicejskiej. Odrębne liczbowanie wskazuje na nakład. Numery poszczególnych egzemplarzy wyrażano słownie lub cyframi arabskimi (zwykle od 151). Nakład poszczególnych edycji był niewielki, zwykle nie przekraczał 150 egzemplarzy, jak to zwykle bywa w przypadku druków bibliofilskich. W wyjątkowych sytuacjach na

⁴⁸ Ossolińska kolekcja to zaledwie fragment z pokaźnego zbioru dzieł Tyszkiewicza. Według Marka Szypulskiego wydał on 30 różnych tytułów w Nicei.

⁴⁹ Witold Conti (właśc. Witold Kozikowski) — aktor filmowy i plastyk. Swoje dzieła plastyczne podpisywał tylko i wyłącznie pseudonimem.

prośbę autora i do jego indywidualnego użytku zwiększano liczbę egzemplarzy edycji do 500. Samuel Tyszkiewicz zwykł swe dzieła podpisywać, często w kolofonie składali swe autografy również twórcy strony graficznej dzieła.

Sposób przechowywania kolekcji jest, niestety, typowy dla tego rodzaju druków. Umieszczone w specjalnej szafie wraz z innymi cimieliami, nie posiadają nawet odrębnego katalogu wskazującego na proveniencję. Katalog cimieliów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich ma postać tradycyjną — kartkową. Księgozbiór ten, oprócz swej lokalizacji wśród zbiorów cennych i zabytkowych, zabezpieczony został w większości przypadków tekturowymi pudełkami. Nie jest to oryginalne wyposażenie edycji, lecz forma ochrony zastosowana przez Ossolineum. Niektóre, cenniejsze egzemplarze oprócz pudełka posiadają papierowe okładki. Cała kolekcja przechowywana jest w magazynie, a dostęp do niej jest ograniczony. Udostępnianie odbywa się w Czytelni Głównej, na podstawie pisma przewodniego wybranej instytucji naukowej.

Podawane przez edytora informacje mają istotne znaczenie dla badań bibliologicznych i bibliofilskich. Poznajemy bowiem nie tylko okoliczności, ale również trudności, z jakimi borykał się wydawca. Okres zawieruchy wojennej nie sprzyjał pracy drukarskiej, mimo tego dzieła Oficyny Maryli i Samuela Tyszkiewiczów przygotowywane były na najwyższym poziomie. Środowisko drukarskie cenilo dokonania oficyny, o czym świadczyć może publikacja pożegnalna dla Tyszkiewicza. Wydana po jego śmierci nakładem oficyny Stanisława Gliwy w Essex w 1962 roku edycja skupiła najwierniejszych przyjaciół typografa — grafików, artystów, typografów i drukarzy. W tomie zatytułowanym *Samuel Tyszkiewicz: artysta — typograf* znalazły się utwory takich poetów, jak: Bronisław Przyłubski, Kazimierz Smogorzewski, J.A. Teslar, A. Janta-Pończyński oraz Tymon Terlecki.

Agnieszka Kotwica

BIBLIOPHILE DRUCKSCHRIFTEN DES NIZZAISCHEN VERLAGS
DER TYSZKIEWICZ-FAMILIE
IN DER OSSOLIŃSKI-NATIONALBIBLIOTHEK Breslau

Zusammenfassung

Der Artikel stellt eine kleine Sammlung von bibliophilen Druckschriften dar, die von dem Verlag des Samuel Fryderyk Tyszkiewicz in Nizza herausgegeben, in der Ossoliński-Nationalbibliothek in Breslau aufbewahrt werden. Die den Exildichtern gewidmete Sammlung erschien nach dem 2. Weltkrieg und gleich nach dessen Beendigung. Trotz schwieriger

Arbeitsbedingungen hat der Typograph eine meisterhafte kunstvolle Herausgabe geschaffen. Alle aus dem Verlag -Tyszkiewicz stammenden Druckschriften waren in wenigen Exemplaren ausgefertigt und handpaginiert.

Schlüsselwörter: Bibliophilie, Ossoliński-Nationalbibliothek in Breslau.

Agnieszka Kotwica

BIBLIOPHILE PRINTS
IN OF THE TYSZKIEWICZ PRINTING HOUSE IN NICE
IN THE OSSOLINEUM IN WROCLAW

Summary

The article presents a small collection of bibliophile prints issued by the Samuel Fryderyk Tyszkiewicz printing house in Nice, stored in the Ossolineum in Wrocław. The collection — dedicated to “poets-wanderers” — has been published during the Second World War and shortly after its end. Despite difficult working conditions, the typographer artist created a unique editorial standard, characterized by a high level of craftsmanship. All of Tyszkiewicz’s prints are limited issue and numbered manually.

Keywords: bibliophily, Wrocław Ossolineum.

Агнешка Котвица

БИБЛИОФИЛЬСКИЕ ИЗДАНИЯ НИЦЦКОГО ИЗДАТЕЛЬСТВА
ТЫШКЕВИЧЕЙ В НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКЕ
ИМ. ОССОЛИНСКИХ ВО ВРОЦЛАВЕ

Содержание

В статье рассматривается небольшая коллекция библиофильских изданий, выпущенных издательством Самуэля Фридерика Тышкевича в Ницце и хранящихся в Национальной библиотеке им. Оссолинских во Вроцлаве. Данное собрание, посвященное «поэтам-скитальцам», выходило в период Второй мировой войны и сразу после ее окончания. Несмотря на трудные условия труда, художник-типограф создал специфический издательский стандарт, характеризующийся высоким исполнительским мастерством. Все издания, вышедшие из-под станка Тышкевича, отличает низкая экзemplярность и ручная нумерация объектов.

Ключевые слова: библиофильство, Национальная библиотека им. Оссолинских во Вроцлаве.